

Een Poppenhuis in Nederland.

Visies op burgerlijke huwelijksverhoudingen
1880-1914

Rineke van Daalen

Recent sociologisch onderzoek vestigt de indruk dat tegen het einde van de achttiende eeuw relaties tussen gezinsleden onderling inniger werden, terwijl relaties tussen gezin en buitenstaanders afstandelijker werden. In geïndustrialiseerde westerse samenlevingen speelt het gezinsleven zich grotendeels in afscherming van de buitenwereld af. Familieleden brengen meer tijd dan vroeger door in de nabijheid van elkaar en hun omgang is huiselijk en vertrouwelijk. In emotioneel opzicht zijn verhoudingen met buren en vrienden van minder belang dan die met ouders en verwanten. Bij gebeurtenissen als geboorte, huwelijk en dood zijn gezinsleden meer dan vroeger het geval was op elkaar aangewezen. Zij doen minder een beroep op informele steun van mensen buiten het gezinsverband. Toezicht van dergelijke buitenstaanders op het gedrag van individuen binnen het gezin neemt af (1).

Deze vorm van gezinsleven speelt zich voornamelijk binnenskamers af en is daarom voor onderzoekers moeilijker toegankelijk. Er is dan ook weinig uit rechtstreekse waarneming bekend over de dagelijkse omgang tussen echtgenoten en tussen ouders en kinderen, en over de gevoelens die ze ten opzichte van elkaar hebben. De beslotenheid van het gezin heeft de vraagstellingen en methoden van gezins-sociologisch onderzoek beperkt. Zo hebben sociologen gebruik gemaakt van demografische gegevens om inzicht te verkrijgen in de grootte en samenstelling van huishoudens, in de opeenvolging van gezinsfasen en in de levensloop van individuen; door middel van enquête-onderzoek probeerden zij meer te weten te komen van de manier waarop eigentijdse

moeders hun kinderen opvoeden en van het sexuele gedrag van echtgenoten; in beperkte mate voerden zij experimenten uit (2).

Afgezien van de geringe reikwijdte van veel van deze onderzoekingen, is het de vraag of de gehanteerde methoden wel betrouwbare gegevens opleveren. Emotionele betrekkingen lenen zich slecht voor onderzoek door middel van enquête of experiment.

Voor *historisch* onderzoek naar huwelijks- en gezinsverhoudingen gelden bovenstaande problemen a fortiori. Wel is het mogelijk om primaire bronnen te gebruiken, zoals autobiografieën en briefwisselingen, literaire bronnen, zoals romans en toneelstukken, en verslagen van derden, zoals bijvoorbeeld van artsen.

In dit artikel is het uitgangpunt van studie het toneelstuk *Een Poppenhuis* en de Nederlandse commentaren daarop, die tussen 1880 en 1914 zijn verschenen. *Een Poppenhuis* werd in 1879 door Henrik Ibsen geschreven. Het gaat over een gezin dat gekenmerkt wordt door verregaande beslotenheid ten opzichte van de buitenwereld. De man behartigt de materiële zaken en de vrouw ziet toe op het leven binnenshuis. Ze heeft de zorg voor haar echtgenoot en kinderen en ze wordt daarbij geholpen door een kamermeisje en een kindermeisje.

Het probleem dat Ibsen in dit stuk aan de orde stelt is het verband tussen de afhankelijkheidsverhoudingen binnen het gezin, in het bijzonder tussen de echtgenoten, en de wereld daarbuiten. Ibsen beschrijft een episode, waarin de verhouding tussen de echtgenoten hevig wordt verstoord door de relaties die zij ieder afzonderlijk met mensen buiten het gezin hebben. Hun huwelijk is hiertegen niet bestand en de vrouw laat haar man en kinderen in de steek.

Ik heb het toneelstuk gebruikt om enig inzicht te krijgen in het leven in een burgerlijk gezin aan het einde van de negentiende eeuw. Met behulp van Nederlandse beschouwingen over het toneelstuk en van sociaal-historische gegevens geef ik een indruk van het burgerlijke huwelijksleven en het denken daarover in Nederland. Dit materiaal maakt het mogelijk om na te gaan in hoeverre de verbeel-

dingswereld, die Ibsen in het toneelstuk beschrijft, overeenstemt met de dagelijkse ervaringswereld van Nederlandse belangstellenden aan het einde van de negentiende eeuw (3). In het algemeen geven de reacties blijk van herkenning, wat aanmerkelijk maakt dat burgerlijke huwelijken in Nederland gelijkenis vertoonden met de door Ibsen beschreven situatie.

Voorafgaand aan de behandeling van de commentaren ga ik wat uitvoeriger in op de inhoud van het toneelstuk. Om bepaalde nuances in de reacties beter te kunnen begrijpen zal ik soms citeren uit de Nederlandse vertaling van *Een Poppenhuis*, die in 1887 is verschenen en die bij de eerste Nederlandse toneelvoorstelling is gebruikt.

Ibsen, een realistisch toneelschrijver

De Noorse schrijver Henrik Ibsen leefde van 1827 tot 1906, een periode waarin gezinsverhoudingen nog nauwelijks werden bestudeerd. Hoewel een toneelschrijver in tegenstelling tot een socioloog niet gehouden is aan een werkelijkheidsgetrouwe beschrijving van wat hij om zich heen ziet en hij vrij is om zijn verbeelding te laten spreken, komen sommige toneelstukken van Ibsen toch in een aantal opzichten overeen met sociologische studies. Zijn beroepsideaal leek sterk op dat van een socioloog. Hij wilde het leven van mensen nauwkeurig en zorgvuldig beschrijven. Het was niet zijn bedoeling om stelregels te formuleren, maar om het publiek inzicht te verschaffen en het zelf conclusies te laten trekken. Schrijven betekende voor hem observeren en zich inleven in wat men zag (4).

Ibsen vond het belangrijk dat schrijvers zich onafhankelijk opstelden. In een klein, provinciaals land als Noorwegen leek dit hem moeilijk omdat men zich daar nauwelijks afzijdig kon houden van intriges en politieke twisten. Dit is één van de redenen waarom hij in 1864 Oslo verliet en tot 1891 in het buitenland verbleef. Hij verzette zich er hevig tegen als een politieke partij zijn werk annexeerde of er juist afstand van meende te moeten nemen. "Ik ben zelf verantwoordelijk voor wat ik schrijf, ik en niemand anders. Ik kan onmogelijk een partij in moeilijkheden brengen, want ik behoor

tot geen enkele partij. Ik sta als een eenzame partizaan bij de voorposten en handel op eigen verantwoordelijkheid" (5). Hij wantrouwde mensen die vrijheid slechts in politiek verband verdedigden. "Mogen wij uitsluitend emancipatiewerk op het gebied van de politiek bedrijven? Moet de geest van mensen niet in de eerste plaats worden vrijgemaakt? Mensen met zulke slaven-zielen als wij zijn zelfs niet in staat om gebruik te maken van de vrijheden die ze reeds bezitten. Noorwegen is een vrij land, dat bevolkt wordt door onvrije mannen en vrouwen" (6). Ibsen wilde zich wel inzetten voor sociale hervormingen, maar hij wilde zich als persoon niet binden aan een specifieke groepering. Hij geloofde dat zijn werk daaronder zou lijden. Hij nam wel deel aan bepaalde acties. Zo ondertekende hij met een paar vrienden een adres dat in 1884 aan het Noorse parlement werd gezonden, ter ondersteuning van een wetsontwerp waarin werd voorgesteld om gehuwde vrouwen aanspraak te geven op een eigen vermogen (7).

Hij verwachtte niet veel goeds van het parlement: "Ik geloof niet in de bevrijdende macht van politieke maatregelen; evenmin heb ik veel vertrouwen in het altruïsme en de welwillendheid van de machthebbers". Hij was bang dat het parlement uitsluitend die maatregelen zou steunen, die een verbetering zouden inhouden van de positie van de politiek geprivilegieerde klasse. De natie als geheel of afzonderlijke individuen zouden daar weinig bij winnen (8).

Groepen die nog geen stemrecht hadden en die ook in andere opzichten een ondergeschikte positie innamen, gaven hem nog wel enig vertrouwen in de toekomst. Hij verwachtte daarom veel van vrouwen en arbeiders, die volgens hem een grootheid van persoonlijkheid, van geest en van wil bezaten. Zij waren daardoor de enigen die bevrijding konden bewerkstelligen, "...twee groepen die tot nu toe geen onherstelbare schade hebben geleden van presie van een partij (...). De sociale hervormingen die nu in de rest van Europa plaats vinden, hebben in zeer sterke mate betrekking op de toekomstige status van arbeiders en vrouwen" (9).

Overigens stond Ibsen net zo huiverig tegenover

de arbeidersbeweging en de feministen als tegenover de burgerlijke partijen. In 1890 sprak hij er zijn verbazing over uit dat zijn naam gebruikt werd bij het propageren van sociaal-democratische denkbbeelden. In een interview in Berlijn zei Ibsen: "(...) dat hij nooit tot de sociaal-democratische Partij had behoord. Hij had nooit de sociaal-democratische problematiek bestudeerd en evenmin was het zijn bedoeling om zich in de toekomst aan te sluiten bij de sociaal-democratische partij" (10). Een zelfde soort afstandelijkheid, maar dan ten opzichte van de vrouwenbeweging, blijkt uit een redevoering, die hij in 1898 voor het Noorse Verbond van Rechten voor de Vrouw hield: "Ik ben nooit lid geweest van het Verbond van Rechten voor de Vrouw. Ik heb nooit opzettelijke bedoelingen gehad bij iets dat ik heb geschreven. Ik ben meer schrijver geweest en minder een sociaal-filosoof dan de mensen in het algemeen geneigd zijn te denken. Ik dank u voor uw complimenten, maar ik moet de eer afwijzen dat men van mij zegt dat ik heb gewerkt voor de beweging van de vrouwenrechten. Ik ben er zelfs niet erg zeker van wat vrouwenrechten feitelijk zijn" (11).

Ibsen schreef *Een Poppenhuis* in 1879, in Italië. Hij was toen 52 jaar en tamelijk beroemd. Een deel van zijn werk was al in het Duits, in het Engels en in het Frans vertaald. In de aantekeningen voor het toneelstuk schreef Ibsen: "Een vrouw kan in de hedendaagse samenleving niet zichzelf zijn, de samenleving is een uitsluitend mannelijke aanlegenschap met wetten die ontworpen zijn door mannen, en met advocaten en rechters, die het gedrag van vrouwen beoordelen vanuit een mannelijk gezichtspunt". Vrouwen raken hierdoor in verwarring. Hun natuurlijke instincten met betrekking tot goed en kwaad zijn strijdig met hun vertrouwen in het gezag (12). Uit Ibsens aantekeningen blijkt dat hij het gegeven van *Een Poppenhuis* ontleend heeft aan de werkelijkheid - hij kende een vrouw die iets dergelijks als de hoofdpersoon had meegemaakt.

Een Poppenhuis (13)

Een Poppenhuis is een toneelstuk over het huishouden van de familie Helmer, dat bestaat uit de ou-

ders, Torvald en Nora, de drie kleine kinderen, een kamermeisje en een kindermisje. Torvald is advocaat van beroep. In het eerste bedrijf staat hij op het punt om bankdirecteur te worden. Deze nieuwe baan betekent een financiële vooruitgang voor de familie, die tijdens Torvald's advocatenloopbaan met moeite kon rondkomen van diens inkomsten.

Een paar jaar geleden is Torvald Helmer ernstig ziek geweest. Nora heeft toen zijn leven gered door buiten zijn medeweten geld voor een reis naar het buitenland te lenen. Ze betaalt deze lening zelf af door besparingen op het huishoudgeld en door vertaalwerk. Een getrouwde vrouw kon in die tijd een dergelijke lening uitsluitend aangaan als iemand borg voor haar stond. De zieke Torvald kwam hiervoor niet in aanmerking, terwijl Nora's zieke vader er zo ernstig aan toe bleek te zijn, dat ze hem evenmin kon lastig vallen. Ze heeft daarom de handtekening van haar vader nagebootst. Daarbij heeft ze zich vergist: ze dateerde de lening later dan de sterfdag van haar vader. Haar schuldeiser heeft dit ontdekt en dreigt haar met openbaarmaking van de lening en de valse handtekening. Aan het eind van het toneelstuk brengt hij dit dreigement ten uitvoer en stelt hij haar onwetende echtgenoot op de hoogte, met de bedoeling hem te chanteren. Torvald reageert zonder enig begrip voor zijn echtgenote. Hij denkt alleen maar aan zijn eigen eer. Voor Nora is zijn gedrag zo onthullend, dat ze niet langer bij haar gezin wil blijven.

Dit is de belangrijkste handeling in *Een Poppenhuis*. Behalve de Helmers komen er nog drie belangrijke personages in het toneelstuk voor: Krogstad, Nora's geldschieter, die zich koste wat kost van een goede betrekking bij de bank wil verzekeren nu zijn oude kennis Torvald daar directeur is geworden; Kristine, een vriendin van Nora, die Torvald's nieuwe positie eveneens wil gebruiken om bij de bank te gaan werken; Rank, een arts die oorspronkelijk een studievriend was van Torvald en die nu een huisvriend is geworden, en verliefd is op Nora.

Torvald beschouwt zichzelf als steun en toeverlaat van zijn echtgenote (blz. 41) en wil dat ze hem

moedig en sterk vindt: "(...) gij zult zien dat ik sterk genoeg ben om alles op mij te nemen" (blz. 56). Hij ziet deze krachtige rol zelfs als een uitdaging: "(...) dikwijls komt de wensch bij mij op, dat u een of ander gevaar mocht bedreigen, opdat ik mijn bloed, mijn leven en alles, alles voor u zou kunnen wagen" (blz. 93). Door zijn nieuwe baan zal hij deze verzorgende en beschermende taak beter kunnen vervullen. Hij vindt het "(...) een heerlijk gevoel een vaste, zekere betrekking te hebben en zoo flink te kunnen leven" (blz. 7). Zijn vrouw heeft naar zijn mening wat al te veel geld nodig en kan in het geheel niet sparen, maar hij neemt haar zoals ze is: "En ik wensch u niet anders dan juist zoo als gij zijt, mijn lief zangvogeltje" (blz. 6). Net als Torvald is Nora verrukt over zijn nieuwe betrekking, vanwege de zekerheid en om het grote salaris, "(...) want het is toch heerlijk, veel geld te hebben en onbezorgd te kunnen leven, niet waar?" (blz. 11). Ze vindt "(...) het erg grappig te bedenken dat wij, dat Torvald nu zooveel invloed heeft op al die menschen (op de bank)" (blz. 25).

Torvald beschouwt zichzelf als de enige in de familie, die inzicht heeft in hoe het in wereldse zaken toegaat. Hij weet met geld om te gaan en hecht aan sparen. Hij heeft grote bezwaren tegen lenen: "Geen schulden! Nooit leenen! Er komt iets onvrij's en daardoor ook iets onaesthetisch in een huis dat op leen en schulden steunt" (blz. 3). Naar zijn mening heeft zijn lichtzinnige vrouw geen benul van dat soort zaken: "Gij kunt niet gelooven hoe kostbaar het voor een man is, zulke verkwistenden vogeltjes er op na te houden" (blz. 5). Hij vindt het vanzelfsprekend dat Nora hem zijn zin geeft en in zijn bijzijn gedraagt Nora zich inderdaad zoals hij het wil. Hij wil haar in de buurt hebben als hem dat zint. Dat is nóg een reden, waarom hij blij is met zijn nieuwe baan: "Nu behoef ik hier niet alleen te zitten en mij te vervelen, en gij behoeft uwe lieve oogen en uwe mooie fijne handjes niet te plagen" (blz. 8) - een verwijzing naar een jaar tevoren, toen Nora zich onder voorwendsel van uit zuinigheid kerstversieringen te maken, avond aan avond terugtrok om door middel van vertalen te werken aan de aflossing van

haar geheime schuld.

Nora verbergt haar gedrag voor zover het afwijkt van de verwachtingen van haar echtgenoot. Hij mag niets weten van haar lening, want "(...) hoe pijnlijk en vernederend zou het voor hem zijn, te weten dat hij iets aan mij te danken had" (blz. 18). Misschien zal ze het later nog eens beken- nen als ze hem minder dan nu te bieden heeft, "(...) als ik er niet meer zoo lief uitzie als nu, (...) als hij het niet meer zoo aardig vindt dat ik voor hem dans en mij verkleed en decla- meer" (blz. 19). Nu gebruikt ze dit soort kunstjes nog om haar man gunstig te stemmen.

Over het vertaalwerk waarvan haar man niet op de hoogte was, denkt Nora anders dan hij. Ze verveel- de zich helemaal niet (blz. 7). Tegen een vrien- din zegt ze: "Maar het was toch wel erg amusant, zoo te zitten werken om geld te verdienen. Ik ver- beeldde mij bijna dat ik een man was" (blz. 20). Deze vriendin, Kristine, is de eerste aan wie Nora het geheim van de lening bekent. Zij kan het niet langer verborgen houden als haar vriendin haar net als Torvald behandelt als een onwetend en ver- kwistend kind.

Torvald houdt zich afzijdig van de opvoeding van de kinderen. Als deze op een gegeven moment bin- nenkomen, zegt hij, "(...) nu is het hier niet langer uit te houden voor menschen die geen moe- ders zijn" (blz. 28). En hij laat Nora en de kin- derverzorgster met de kinderen alleen.

Nora wil met haar kinderen kunnen spelen en stoeien (blz. 21). Ze moet hen soms veroveren op de kindermid: "Och, laat mij haar nog even hou- den, Anne-Marie. Mijn lief schatje! ...Neen, neen, ik wil hen zelf het goed af doen, Anne-Marie. Och, toe laat mij maar, dat vind ik zoo aardig" (blz. 28, 29).

Torvald is verantwoordelijk voor de materiële gang van zaken. Hij moet een soepel verloop van het dagelijks leven binnen het gezin mogelijk maken. Hij heeft verstand van financiën, hij heeft weet van de slechtheid van mensen en kan bovendien ver- klaren hoe mensen slecht worden: "O, lieve Nora, dat heb ik zoo dikwijls ondervonden, als advokaat.

Bijna alle jeugdige slechte menschen hebben leugenachtige moeders gehad (...) Het komt meest van de moeders; maar de vaders hebben natuurlijk denzelfden invloed, dat weet ieder rechtsgeleerde zeer goed" (blz. 42). Hij kent zijn plaats op de maatschappelijke ladder en hij weet zich daarnaar te gedragen.

Het gezinsleven van de Helmers is een besloten aangelegenheid met weinig vrienden. Wel houden zij in sterke mate rekening met het beeld dat andere mensen van hen zullen krijgen. Torvald is de belangrijkste schakel met de buitenwereld - tekenend hiervoor is dat hij de sleutel van de brievenbus bewaart. Nora is er om indruk te maken op de buitenwereld. Als ze samen naar het bal zijn geweest en Torvald haar met de grootst mogelijke moeite mee naar huis heeft gekregen, zegt hij tegen Kristine: "De hoofdzaak is - zij oogst bijval, stormachtige bijval. Zou ik haar daarna nog laten blijven? Dien indruk laten verzwakken? Neen, zeker niet!" (blz. 85).

Als Nora van haar geldschieter hoort dat ze volgens de wet zou kunnen worden veroordeeld wegens valsheid in geschrifte, blijkt hoe wereldvreemd ze is. Ze zegt dan: "Eene dochter zou geen recht hebben haar ouden doodzieken vader zorg en kommer te besparen? Eene vrouw zou geen recht hebben haar man het leven te redden? Ik ben niet zoo nauwkeurig op de hoogte van de wetten; maar dit weet ik zeker dat er in die wetten ergens iets moet staan dat zoiets vergunt" (blz. 37).

Aan het eind van het toneelstuk wordt Torvald door Nora's geldschieter gechanteerd. Hij kan het nauwelijks geloven, en heeft alleen oog voor de gevolgen die dit voor hem en zijn carrière kan hebben.

"Mijn geheele toekomst verwoest (...) En zoo ellendig moest ik zinken en te gronde gaan door de schuld van eene lichtzinnige vrouw" (blz. 96). Hij wil de zaak zo goed mogelijk sussen. Nora blijft vanzelfsprekend wel in huis wonen, maar ze mag de kinderen niet langer opvoeden: "(...) die durf ik u niet toevertrouwen (...) van nu af aan geldt het niet meer ons geluk, maar alleen het overschot, den schijn te redden" (blz. 97).

Als Krogstad tenslotte afziet van chantage wil

Torvald het gebeurde onmiddellijk vergeten. Hij zweert zijn vrouw dat hij haar heeft vergeven, en hij zegt dat zij door haar vrouwelijke hulpeloosheid voor hem juist dubbel zo aantrekkelijk is geworden. Torvald's reactie is volkomen strijdig met wat Nora verwacht had. Ze had gedacht dat hij de schuld op zich zou nemen en nu dat niet gebeurt en hij uitsluitend denkt aan de reacties van de buitenwereld, krijgt zij een helder inzicht in hun huwelijk. Ze wil een ernstig gesprek met Torvald. Ze verwijt hem dat ze tijdens de acht jaar van hun huwelijk nog nooit een ernstig woord met elkaar hebben gewisseld: "Gij en papa hebt eene groote zonde jegens mij begaan. Gij beiden zijt er de schuld van, dat er niets van mij geworden is" (blz. 101). "Ik ben hier uw speelvrouw geweest, zooals ik thuis papa's speelpop was. En de kinderen zijn weer mijne poppen geweest" (blz. 102).

Ze geeft haar man gelijk wat betreft de opvoeding van de kinderen. "Voor die taak ben ik niet opgewassen. Eerst moet er een andere taak afgedaan worden. Ik moet eerst trachten mijzelve op te voeden (...) Ik moet geheel op mijzelve staan, zoo ik een juist begrip zal krijgen van mijzelve en alles om mij heen. Daarom kan ik niet langer blijven" (blz. 103).

Torvald begrijpt haar verwijten niet. Hij vindt het vanzelfsprekend dat hij zich niet als beschermheer heeft opgeworpen. Nora begrijpt de maatschappij niet als ze niet inziet, dat hij met vreugde dag en nacht voor haar had willen werken en zelfs kommer en gebrek had willen lijden, "Maar niemand offert zijn *e e r* op voor degene die hij liefheeft" (blz. 106).

Zijn overwegingen kunnen Nora niet meer van haar voornemen afhouden. Ze wil de plichten jegens zichzelf voorrang geven boven haar plichten als echtgenoteen moeder. Ze wil zich niet tevreden stellen met wat de mensen zeggen en wat in de boeken staat, ze wil "(...) zelf over die dingen nadenken en trachten ze te begrijpen" (blz. 104).

Ze vertrekt en ontslaat haar echtgenoot van alle verplichtingen ten opzichte van haarzelf. Ze geeft hem haar ring en de sleutels. Ze laat de zorg voor het huishouden over aan de meiden, die "(...) zijn

met alles in huis bekend - beter dan ik" (blz. 108).

De beslotenheid van het gezin is bepalend voor de verhouding tussen Nora en Torvald. Hij onderhoudt de contacten met de buitenwereld en leidt eigenlijk twee levens, één in zijn gezin en één als advocaat, als kostwinner. Zij komt nauwelijks in aanraking met mensen buiten de familiekring.

Torvald beschermt en verzorgt zijn gezin en verwacht in ruil daarvoor gehoorzaamheid. Hij wil deze rol slechts spelen zolang Nora zich naar zijn inzichten gedraagt. Hij beoordeelt haar gedrag inzake de lening met maatstaven die hij buiten het gezin, in het bijzonder op zijn werk aanlegt. Zij moet voor alles dienstbaar zijn aan zijn carrière. Als Nora in dit opzicht te kort schiet, beschouwt Torvald zich van zijn plicht als beschermheer ontheven.

Voor Nora is dit het breekpunt in hun relatie: Torvald blijkt slechts zorgzaam en belangstellend voor haar te zijn, zolang zij hem steunt bij zijn loopbaan. Torvald's kritiek op haar is gebaseerd op regels die in het beroepsleven en in het civiel-rechtelijk verkeer van kracht zijn, maar waar zij part noch deel aan heeft. Ze kent deze kant van haar echtgenoot niet en beseft, dat ze acht jaar met een vreemde man heeft samengeleefd (blz. 107). Ze verwijt hem dat hij haar nooit lief heeft gehad, "Gij vindt het alleen aangenaam op mij verliefd te zijn" (blz. 101). En zelf heeft ze hem niet meer lief, nu ze inziet dat hij niet de man is die zij zich heeft voorgesteld (blz. 105, 106). Ze vindt dat ze daarom weg moet gaan.

Reacties op Een Poppenhuis

De verschijning en opvoering van *Een Poppenhuis* leidde in Engeland en Duitsland tot heftige polemieken. Dit kan er op wijzen dat het stuk betrekking had op kwesties die voor tijdgenoten van Ibsen van wezenlijke betekenis waren. In Engeland beschreef Walter Besant (1890) in een novelle hoe ten gevolge van Nora's misdadig vertrek Torvald aan de drank raakt en hoe hun dochter zelfmoord pleegt; Eleanor Marx en George Bernard Shaw rea-

geerden hierop met venijnige stukken om Nora's gedrag te verdedigen (14). Toen er sprake van was dat het stuk in Duitsland door de vertaler zou worden "aangepast" en een gelukkige afloop zou krijgen, schreef Ibsen zelf een happy end, waarbij hij de hoop uitsprak dat het niet in veel Duitse theaters zou worden gebruikt (15). In deze versie brengt Torvald Nora bij hun kinderen en doet zo een beroep op haar moederlijke gevoelens. Ze is hiertegen niet bestand en besluit te blijven (16).

Veel van het werk van Ibsen werd in Engeland en Duitsland eerder vertaald en opgevoerd dan in Nederland, maar de eerste Nederlandse vertaling van *Een Poppenhuis* vond in hetzelfde jaar plaats als in Engeland, namelijk in 1889. Toch was de opwinding in Engeland veel groter dan hier.

In Nederland neemt de belangstelling voor Ibsen in deze periode toe: er verschijnen verschillende Nederlandse vertalingen van *Een Poppenhuis*, in 1882, 1887, 1893 en 1906; de reacties op het toneelstuk hebben vaak een ondertoon van bewondering; de Tooneelvereniging, - een gezelschap dat was opgericht om nieuwe richtingen in het toneel, namelijk realisme en naturalisme, te stimuleren - koos het stuk voor haar repertoire als voorbeeld van goed, modern toneel (17). De eerste voorstellingen van het toneelstuk, dat onder de titel *Nora* werd opgevoerd, waarbij na de pauze *De belachelijke hoofdsche juffers* van Molière op het programma stond, waren zo een groot succes, dat men het aantal voorstellingen besloot uit te breiden (18). In 1900 werd het toneelstuk door het Rotterdamsch Tooneelgezelschap gespeeld. Recensies verschenen in dagbladen zoals *Het Algemeen Handelsblad*, *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Nieuws van de Dag*; meer algemene beschouwingen zijn te vinden in uiteenlopende tijdschriften zoals *De Lantaarn*, *Los en Vast*, *Het Tooneel*, *De Gids*, *De Tijdspiegel*, *Onze Eeuw*, *De Nederlandsche Spectator* -, en in boeken die geheel of gedeeltelijk op het leven van Ibsen betrekking hebben (19).

De laatste decennia van de negentiende eeuw probeerden toneelliefhebbers het peil van het Nederlandse toneel meer in overeenstemming te brengen

met wat er in het buitenland gebeurde. In Amsterdam werd een toneelschool opgericht en onder redactie van Mr. J.N. van Hall, die ook redacteur van *De Gids* was en in dat blad een beschouwing over *Een Poppenhuís* schreef, begon het Tooneelverbond met het tijdschrift *Het Nederlandsch Tooneel*. Het opvoeren van serieuze stukken, zoals van Shakespeare en Ibsen werd bevorderd door bijvoorbeeld J.H. Rössing, die ook later nog ter sprake komt. Hij was eveneens betrokken bij de oprichting van de Tooneelvereniging. Deze activiteiten gingen waarschijnlijk samen met een verandering van het publiek dat naar Nederlandse voorstellingen ging kijken. In de eerste helft van de negentiende eeuw bestond dit voornamelijk uit de kleine middenstand, die zich een avond wilde vermaken, terwijl de gegoede burgerij de Franse opera bezocht (20).

Het initiatief van de Tooneelvereniging werd gesteund door mensen die het toneel op een hoger plan wilden brengen. De toeschouwers van de eerste voorstellingen van *Nora* waren waarschijnlijk welgestelde burgers, leden van de élite en de zich uitbreidende middenklasse. Een aanwijzing hiervoor is een opmerking van de recensent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Hij is ondanks zwakheden in de vertoning tevreden over "(...) hetgeen de Tooneelvereniging, het op zware schatting gestelde publiek (de eerste rang kostte f 5,-) heeft aangeboden". Gegevens over de sociale samenstelling van het publiek van latere voorstellingen van *Een Poppenhuís* zijn schaars. De prijzen varieerden van f 0,50 tot f 1,50. Ter vergelijking: in de periode tussen 1889 en 1911 schommelde in Amsterdam de gemiddelde prijs voor een kilogram tarwebrood tussen 10 en 17 cent (21).

In Nederland reageerde men nogal gematigd op Ibsens werk, "(...) we merken er niet veel van dat Ibsen de gemoederen hevig in beroering heeft gebracht. Wij zijn te koudbloedig om ons warm te maken voor de een of andere kwestie, laat staan een litteraire kwestie. Er is hier weinig over hem gesproken, er wordt noch met hem gedweept, noch heeft hij hier een partij van felle tegenstanders" (22). Inderdaad zijn de reacties weinig polemisch.

Men prijst de kwaliteiten van Ibsen als kunstenaar, ook als men zich niet kan vinden in de strekking van *Een Poppenhuis*.

Toch geven de commentaren, ondanks hun weinig spectaculaire karakter, tussen de regels door inzicht in de opvattingen van de auteurs over de verhouding tussen mannen en vrouwen en over het huwelijk. Zonder uitzondering neemt men de problemen die in *Een Poppenhuis* spelen ernstig en het blijkt daarbij om meer dan "een literaire kwestie" te gaan. Men interpreteert het toneelstuk, beoordeelt het gedrag van de beide echtgenoten en men tracht er een les uit te trekken, - opdat dit soort huwelijksdrama's in de toekomst kan worden vermeden. Men beoordeelt het huwelijk van Torvald en Nora verschillend en men komt tot verschillende conclusies, maar de schrijvers hebben geen van allen moeilijkheden met een vergelijking van de Nederlandse huwelijksverhoudingen met de situatie die Ibsen beschreven heeft, ook al vindt men de plotselinge ommekeer van Nora soms onwaarschijnlijk. Een echtpaar als Nora en Torvald had kennelijk ook in Nederland kunnen bestaan.

Het is niet duidelijk waarom de reacties op *Een Poppenhuis* hier gematigder zijn geweest dan in Engeland of Duitsland. Het zou misschien kunnen liggen aan de gezinsverhoudingen of aan de mogelijkheden die vrouwen hadden op het gebied van onderwijs en op de arbeidsmarkt. Dit lijkt niet erg waarschijnlijk: de rechten van Nederlandse vrouwen waren niet beter geregeld dan in het buitenland, terwijl er ook geen aanwijzingen zijn, dat zij een onafhankelijker positie in het gezin innamen.

In veel opzichten was het buitenland zelfs een lichtend voorbeeld voor radicale Nederlandse vrouwen. Zij oriënteerden zich wat betreft onderwijs op andere West-Europese landen en op Amerika. Elise van Calcar zette zich tussen 1860 en 1873 in voor verbetering van het bewaarschoolonderwijs, volgens de ideeën van Fröbel. Mevrouw A.M.M. Storm-Van der Chijs propageerde in dezelfde periode uitbreiding van het onderwijs aan meisjes, zoals ze dat tijdens haar studiereis in Amerika had gezien. Zij vond dat vrouwen een beroep moesten

leren en ze dacht daarbij niet aan typisch vrouwelijke beroepen (23).

In dit opzicht was zij haar tijd ver vooruit. Van burgerlijke vrouwen werd niet verwacht, dat zij in hun eigen onderhoud voorzagen. Dat viel onder de verantwoordelijkheid van mannelijke familieleden, - vaders, later echtgenoten en bij afwezigheid daarvan broers (24). Als deze hierin om een of andere reden tekort schoten, was het afkeurenswaardig dat vrouwen zelf hun geld verdienden, ook als zij middelbaar onderwijs of vakonderwijs hadden genoten.

Arbeid voor loon was een bewijs van armoede, en burgerlijke vrouwen zouden zich er nog heel lang voor blijven schamen. In 1871 richtte Betsy Perk onder de zinspreuk "Arbeid Adelt" een "Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereening" op met als streven "de verbetering van het lot der onvermogene vrouw uit den beschaafden stand door aanmoediging en bevordering van haar kunst- en arbeidszin". Ook in dit geval was het idee ontleend aan Amerika. Betsy Perk ging ervan uit, dat werken geen schande was en dat vrouwen hun handwerk dus niet anoniem hoefden te verkopen. Dit was in 1872 reden voor oprichting van een nieuwe vereniging, namelijk "Tesselschade". In deze vereniging waren vrouwen van geheimhouding van hun naam verzekerd (25).

Geld verdienen was een schande, maar bovendien kwamen lang niet alle werkzaamheden in aanmerking voor burgerlijke vrouwen. Catharina Alberdingk Thijm beschrijft in *Lucratieve betrekkingen voor vrouwen uit den beschaafden stand* welke beroepen naar haar mening voor burgerlijke meisjes geschikt waren. De strekking van haar betoog is dat ook "deftige vrouwen" zich niet verlaagden door eerlijk werk. De toon van het boekje is verdedigend, ook al is het bedoeld voor vrouwen die in materiële nood verkeerden (26).

In het huwelijk hadden Nederlandse vrouwen een zwakkere rechtspositie dan mannen en ook in dit opzicht was hun situatie slechter dan in de omringende landen. Door te trouwen verloren zij de bekwaamheid om rechtsgeldige handelingen te verrichten. Een Nederlandse vrouw had dus evenmin als Nora op eigen verantwoordelijkheid een lening kun-

nen aangaan (27). Huisvrouwen hadden niet het recht om van hun echtgenoot een wekelijks voorschot voor huishoudelijke uitgaven te vorderen. Wel was hij "gehouden haar te beschermen en haar al hetgeen noodig, volgens zijnen staat en zijn vermogen te verschaffen," - een verplichting die verschillend geïnterpreteerd kon worden en die dan ook aanleiding gaf tot meningsverschillen (28). Vrouwen mochten alleen met toestemming van hun echtgenoot betaalde arbeid verrichten, terwijl zij volgens de wet hun volledige verdiensten ten bate van hun gezin moesten besteden (29). Het huwelijk betekende met andere woorden voor vrouwen een grote afhankelijkheid van hun echtgenoten. Dit werd nog versterkt doordat ze gemiddeld meer kinderen kregen en korter leefden dan nu het geval is. De meeste vrouwen droegen verreweg het grootste deel van hun leven de verantwoordelijkheid voor het verzorgen van hun huisgenoten. Als het laatste kind het ouderlijk huis verliet, waren zij meestal al geruime tijd weduwe en was voor hun de ouderdomsfase al aangebroken (30).

De eerste Nederlandse vertalingen van *Een Poppenhuis* en de eerste opvoeringen in Nederland vonden plaats in een periode van vernieuwing op velerlei gebied. Het begin van een Nederlandse vrouwenbeweging dateert uit deze tijd. Daarbij waren recht op arbeid en staatkundige rechten de belangrijkste strijdpunten.

De sporen hiervan zijn in de reacties op *Een Poppenhuis* terug te vinden. Het blijkt dat men besefte dat de sociale positie van vrouwen aan het veranderen was en dat men zich zorgen maakte over de gevolgen die dit in de toekomst zou kunnen hebben. De meeste schrijvers zijn geen voorstanders van emancipatie, maar ze bepleiten wel maatregelen om de positie van vrouwen te verbeteren. Op deze manier hoopten zij te voorkomen dat vrouwen zich teveel zouden losmaken van het gezin (31).

Het is opmerkelijk dat er van feministische zijde weinig reacties op het toneelstuk zijn. De onderwerpen die in een feministisch tijdschrift als *Evolutie* (1e jrg. 1893) behandeld werden wijzen erop dat feministen de problematiek, die Ibsen be-

schreef, te beperkt vonden: in *Een Poppenhuis* komt de positie van vrouwen buiten het gezin alleen zijdelings ter sprake.

De commentatoren keuren het gedrag van Torvald eenstemmig af. Tegenover Nora staan zij in het algemeen vergoelijkend, - wat had zij anders kunnen doen dan weggaan? Wel zijn er hier en daar twijfels te vinden over de vraag of weggaan wel een oplossing is. Wat voor Nora pleit is, dat er bij haar tenminste sprake is van "(...) de groote liefde voor haren man, een liefde die haar in staat stelt alles op te offeren" (32). Hierin vindt men haar een echte vrouw, "(...) wat geeft Nora om de eer, wanneer 't haar liefde geldt! Echt vrouwelijk, maar een man kan zeker niet zoo spreken. Helmer ziet echter niets dan zichzelf in deze geschiedenis". (33) Hieruit blijkt dat Torvald niet van haar hield, "Hij had haar nooit lief en zou haar ook nooit wezenlijk lief kunnen hebben. Hij had heel goed een maîtresse kunnen hebben, zonder dat zijn verhouding tot Nora anders had hoeven zijn" (34).

Net als voor Nora blijkt Torvalds liefdeloosheid voor sommige schrijvers pas aan het eind van het toneelstuk. Rössing vindt het eerste bedrijf charmant: "Nora een kind onder de kinderen, spelende en dartelende, met hen over de grond kruipende, opspringende van vreugde bij den Kerstboom" (35). Eén van de redacteuren van *De Gids*, Bijvanck, schrijft: "Het is niet mogelijk zich een gelukkiger gezin te bedenken, dan waar den dichter bij den aanvang van het spel ons binnenleidt. Een bekoorlijk jong moedertje, de afgod van haar man, de speelkameraad van haar kinderen, vrolijk en dartelend in de zon van voorspoed, die haar huis beschijnt" (36). De echtelijke verhouding en de manier waarop Torvald en Nora met elkaar omgaan wordt pas afgekeurd in het licht van Torvald's latere gedrag. Pas als hij vóór alles aan zijn eigen belang blijkt te denken, constateren deze schrijvers dat hij "(...) haar nooit waar heeft lief gehad, zij is zijn speelpop, zijn tijdverdrijf geweest (...) Wat ze zich te verwijten heeft is een leugen, maar in alles om zich heen ziet ze leugen, haar man is geheel leugen, al is hij maatschappelijk en christelijk volmaakt man" (37).

Liefde wordt beschouwd als de grondslag van een goed huwelijk, waarbij rekening dient te worden gehouden met verschillen tussen het "typisch mannelijke" en het "typisch vrouwelijke". "Een werkelijk huwelijk is onmogelijk zonder harmonische ineenstrengeling van de mannelijke en vrouwelijke individualiteiten; beiden mogen hun rechten als mensch geheel en volledig laten gelden, elk volgens de geaardheid van zijn geslacht; wanneer de eene personaliteit de andere opslurpt, wordt de harmonie verbroken en ontstaat het onrecht". Wel vindt de schrijver van dit citaat, de Vlaamse romanschrijver Emmanuel de Bom (1868-1953), dat vrouwen net als mannen recht hebben op zelfstandigheid en dat dit zelfs een onmisbaar element is in een huwelijk. "Het huwelijk moet zijn een eerlijk verdrag gesteund op wederzijdse sympathie, achting en vrije verantwoording, op waarheid en vrijheid" (38).

Van Hall is het met Nora eens, als ze aan het eind van het stuk heeft leren inzien hoe ver haar echtgenoot van haar afstaat en "(...) hoe hun leven nooit een samenleven kan worden zooals zij dat begrijpt, een waarin man en vrouw, voor elkander levende, elk oogenblik, bereid zijn om alles voor elkander op te offeren". Hij verwacht niet dat Torvald een ander mens zal worden die in staat is om een onzelfzuchtige vrouw als Nora te begrijpen. "Waar de vrouw door de man als tijdverdrijf en speelpop beschouwd wordt of het huwelijk als een contract van koop en verkoop, waarbij een opvoeding tot het huwelijk de meest immorele conventie scheuring en inslag is, daar moet om de Ibsense uitdrukking te gebruiken het liefdeleven gedood worden en kan er van een echt huwelijk geen sprake zijn" (39). Sommige schrijvers onderkennen wel dat het ideale huwelijk uit zuivere liefde een zeldzaamheid is. Ze wijten dit zowel aan de inrichting van de samenleving, waarvoor mannen in de eerste plaats verantwoordelijk worden gesteld, als aan de opvoeding, vooral die van vrouwen. "Door maatschappelijke omstandigheden en door karaktereigenschappen van mannen worden huwelijken uit zuivere liefde moeilijk gemaakt (...) Het Helmer huwelijk is zo een voorbeeld". De toestand moet overdacht worden: "(...) een toestand vastgelegd door wetten, gemaakt door ijdele mannen, heerszuchtig bovendien. Kerk

en wet willen zo een huwelijk voor heilig en onschendbaar hebben gehouden, maar dan moet er something rotten in kerk en wet zijn". Volgens Meerkerk van wie bovenstaande citaten zijn, nemen vrouwen in het huwelijk een taak op zich waarvoor ze niet berekend zijn. Hij vindt de opvoeding van vrouwen beneden alle peil (40).

Ook in dit opzicht krijgen mannen vaak de schuld. Rössing schrijft: "In plaats van haar het leven te toonen zooals het is en zooals men haar leven moet, zoekt men (vaders en echtgenoten) haar door moreele gemeenplaatsen te leiden" (41). In een recensie in het tweewekelijkse culturele tijdschrift *De Lantaarn* ziet C.H.E.R. *Een Poppenhuis* als "(...) een oproep aan vaders en echtgenooten om hun dochters en vrouwen niet als onmondigen te behandelen, maar hen bekend te maken met de werkelijkheid van het leven en hen te laten deelen in hun moeite en zorgen. Doen ze dat niet, dan komt er eens een dag waarop zij (de vrouw) zal begrijpen dat zij in het huis van haar man slechts een vreemde is en dat eene eenvoudige voedster beter voor haar kinderen kan zorgen dan zijzelf" (42).

Meerkerk's slotconclusie luidt: "Veroordeel niet, wees nog minder bevooroordeeld; heb diep medelijden met de armen tobster, die wel slachtoffer wordt - medelijden ook met den Bankdirecteur, die wel actiën kent maar geen vrouwen - gaat hene en voedt uwe dochters anders op en vormt uwe zonen tot andere karakters - en verandert uwe wetten". Vrouwen zijn in een positie van gereguleerde afhankelijkheid gebracht, maar volgens hem "(...) zullen ze vrijwillig beter doen, dan wat er nu van haar wordt geëist", als ze tenminste geëmancipeerd worden (43).

Over het achterlaten van de kinderen lopen de meningen uiteen. Sinds de eeuwwisseling is het aantal gescheiden paren met minderjarige kinderen in verhouding sneller toegenomen dan het aantal gescheiden paren zonder minderjarige kinderen (44). Dit zou er op kunnen wijzen dat de aanwezigheid van kinderen minder zwaar is gaan tellen bij de beslissing tot echtscheiding. In ieder geval is er in de commentaren een duidelijke tegenstelling

te vinden tussen Meerkerk, die zoals boven is gebleken, de sociale positie van de vrouw uit de opvoeding verklaart en die de huwelijksverhoudingen in verband brengt met maatschappelijke instituties als kerk en wet, en Anna de Savornin Lohman, die uitgaat van "de vrouwelijke natuur en roeping". Annie Romein-Verschoor schrijft over deze romanschrijfster: "Zij keert zich rechts tegen vrome huichelarij en bekrompenheid en links tegen de onvrouwelijkheid der 'staatsburgeressen'" (45).

Meerkerk vindt de kinderen een reden te meer voor een echtscheiding. Als echtgenoten na jarenlang samenleven merken dat er "(...) een afgrond ligt tussen hem en haar dan moeten die mensen niet gedwongen worden elkaars leven verder te verwoesten - beter dan door te scharrelen in leugen en misleiding en beter dan dat de opvoeding van de kinderen eronder te lijden heeft" (46).

De Savornin Lohman vindt daarentegen het slot van *Een Poppenhuis* niet in overeenstemming met de aard van vrouwen. Het is een typisch bedenksel van "(...) Ibsen's mannenhoofd, dat zich heeft voorgesteld hoe een vrouw zich in zulk een geval gedragen zou. Een vrouw zou dit niet hoeven uit te denken. Zij zou het gevoeld hebben (...) Een middelmatig schrijfster (...) zou een beter slot gevonden hebben, want zij zou gevoelen dat een vrouw, die waarlijk liefheeft, voor altijd liefheeft. Zij houdt niet op lief te hebben en zij vergeet niet, dat zij moeder is" (47).

Van Hall heeft meer een praktische kijk op Nora's vertrek: "(...) gaat het nu wel aan dat zij die kinderen achterlaat om opgevoed te worden onder toezicht van Helmer, wien zij toch alle redenen heeft zulk een taak niet toe te vertrouwen" (48).

De visie van C.B.-W. (49) sluit hier enigszins op aan. Door haar gezin in de steek te laten geeft Nora er volgens hem/haar blijk van, dat ze noch zachter noch wijzer is geworden. In de loop van het toneelstuk is ze niet tot mens gerijpt. Zij blijft een ongedurig kind, "(...) in het eerste bedrijf alleen maar even roekeloos omgaand met de magen harer kinderen, die zij overvoert, als in het laatste met hun jonge zieltjes, welke zij meedoogenloos het allernoodigste voedsel onthoudt"

(50). C.B.-W. vindt, dat *Een Poppenhuis* beledigend is voor vrouwen. Nora is geestelijk kortzichtig en gevoelsarm, ze is niet van een kind in een vrouw veranderd, "(...) tenzij dan, (en ik meen wel dat dit een der grondgedachten van Ibsen's levensfilosofie is) dat men de vrouw beschouwen wil als een groot kind, even onmondig maar minder schuldeloos, maar daarbij somtijds leugenachtig en onrein" (C.B.-

Hij vindt het een raadsel dat het stuk zo populair is, althans bij vrouwen. Mannen zullen het naar C.B.-W.'s mening "nonsens" vinden. Hij vindt het onbegrijpelijk dat vrouwen in een dromerige stemming de schouwburg verlaten, mijmerend over hun hoogste en heiligste plicht, "... het ontwikkelen van eigen wezen, eigen wil, eigen ongeboeide kracht" (C.B.-W. blz. 271 e.v.) Zien ze dan niet dat Ibsen hen een brevet van onvermogen uitreikt? En niet alleen in Ibsen's werk is dat het geval: "De vrouw, zooals zij bijna overal in boeken en toneelstukken der laatste twintig jaar optreedt, heeft niet gewonnen aan kracht of wil, wat zij verloor aan teederheid, zij worstelt allerminst onder den greep van sterke hartstochten, maar krijgt tot vast eigen kenmerk een allerbedenkelijkst onvermogen om het leven aan te kunnen. Hetzij ze ons getoond wordt aanspraak makend op mannelijke denkkraft, mannelijk doorgevoerde zelfzucht, of wel gedachteloos gelijk de lelieën des velds daarheen levend, altijd en overal treft ons haar toenemende onbruikbaarheid als levensmateriaal" (C.B.-W. blz. 274). C.B.-W. vreest dat de strijd van de vrouwenbeweging ten koste van "het goede" in de vrouw zal gaan, terwijl nog maar afgewacht moet worden of deze strijd positieve gevolgen zal hebben. Dit betekent dat er voor Nora "(...) niets anders opzit dan het leven met alle rafels en randen, met zijn onharmische tinten en verwarde tekening, zoo goed het gaat, te voltooien". Het zou daarom goed zijn als ze, "(...) wat ze had leeren lijden, meevoelen en begrijpen (...) niet tot opzienbarenden grondslag zou gaan stellen van eigen onafhankelijke 'opvoeding', (...) maar dit in alle stilte dienstbaar zou maken aan die van anderen" (C.B.-W. blz. 274).

Net als Anna de Savornin Lohman vindt C.B.-W. dat de mannelijke en vrouwelijke aard vaststaande ge-

gevens zijn. Kenmerkend voor vrouwen vindt hij dienstbaarheid aan anderen en het vermogen zich te schikken en op te offeren. Voor mannen heeft hij niet zoen duidelijke opdracht, hoewel hij niet onverdeeld gunstig over hen denkt. Zo geeft hij Nora geen ongelijk als ze aan het eind van het stuk haar man en haar vader beschuldigt, maar hij verzet zich tegen de hardheid van haar uitspraak. Ze had daarna begrip moeten tonen en moeten zeggen, "(...) ja, maar alle mannen zijn op hun tijd lichtzinnig, de meesten onbewust zelfzuchtig, en bij haast allen vertoont het lijden een kenmerkende neiging zich bij zijn eersten aanval om te zetten in kwelling voor hun omgeving" (C.B.-W. blz. 262). Zij heeft geen andere mogelijkheden dan zich te schikken. Ze zal daarom ook weinig bereiken met weglopen. C.B.-W. heeft geen enkel vertrouwen in Nora's toekomst als alleenstaande. Ze is te hulpeloos, te ijdel en te afhankelijk om zonder man te kunnen leven, maar mocht ze inderdaad een nieuwe man vinden dan voorspelt hij haar niets dan ontgoocheling, want deze zal in werkelijkheid op Torvald Helmer "(...) alleen het twijfelachtige en weinig duurzame prestige vóór hebben van een onopengesneden boek" (C.B.-W. blz. 262).

De reacties zijn over een tijdsbestek van enkele decennia geschreven en het is niet precies duidelijk in heeverre de beschouwingen meer vertegenwoordigen dan de denkbeelden van één bepaalde schrijver. Toch zijn er een aantal inhoudelijke overeenkomsten die het aannemelijk maken, dat het hier om gebruikelijke visies ging.

Zo maken alle commentatoren een onderscheid tussen gedragsregels die in een gezin wenselijk zijn, en overwegingen van eigenbelang, die wél in het economische en politieke bestel, maar niet in huwelijksverhoudingen een rol mogen spelen. Het wordt Torvald in hoge mate kwalijk genomen als hij deze norm overschrijft. Veel van zijn gedrag tegenover Nora is niet zo uitzonderlijk dat het op zichzelf afkeuring verdient. Dit geldt ook voor de manier waarop hij zijn gezin, zijn vrouw en kinderen, als décor voor zijn zakelijke loopbaan gebruikt. Men waardeert dit pas negatief als men door een

kijkje achter de schermen heeft ontdekt dat de basis in het huwelijk, namelijk "liefde", bij deze man ontbreekt.

Nora is in dit opzicht niet te kort geschoten. Ze heeft zich gehouden aan de standaarden die in een gezin gelden, maar er valt op haar wel van alles aan te merken, - ze is onzelfstandig, wereldvreemd, ze heeft in haar onwetendheid een strafbaar feit gepleegd, maar dit alles wordt haar niet als een persoonlijk falen aangerekend. Onzelfstandigheid van vrouwen wordt als een sociaal verschijnsel beschouwd, wat sommigen kenmerkend vinden voor hun eigen tijd. Als men dit gaat verklaren en tracht aan te geven hoe deze situatie veranderd zou moeten worden, blijkt verschil van opvatting tussen de schrijvers. Het gaat hier overigens om nogal dubbelzinnige nuanceverschillen, die in discussies over vrouwenemancipatie eigenlijk nog steeds een rol spelen. Mensen die uitgaan van "de vrouwelijke aard" laten soms toch ruimte over voor "verwording" van deze aard. Volgens deze redenering kunnen vrouwen door sociale omstandigheden van hun "ware aard" worden afgehouden. Aan de andere kant blijkt dat een standpunt waarin onzelfstandigheid van vrouwen in verband wordt gebracht met de inrichting van de samenleving toch samen kan gaan met dubbelzinnige uitspraken over "het wezen van de vrouw".

Behoudende schrijvers, die "de vrouwelijke aard" als gegeven beschouwen, vinden dat Nora's roeping moeder en echtgenote is. Haar vertrek is dan afkeurenswaardig en het sluiten van een lening betekent dat ze zich inlaat met zaken die haar niet aangaan en die ze niet kan beoordelen. Vanuit deze visie pleit men voor een gezinsleven, dat gekenmerkt wordt door waarden die horen bij de vrouwelijke natuur, zoals opofferingsgezindheid, dienstbaarheid en een vermogen tot liefhebben (51). Vrouwen hebben met andere woorden een duidelijke opdracht in het gezin te vervullen en zij moeten dit blijven doen, ook al vinden er allerlei sociale veranderingen plaats.

Wat meer vooruitstrevende schrijvers geloven eveneens dat vrouwen wezenlijk anders zijn dan mannen, maar ze leggen een verband tussen de opvoeding van meisjes en onmondig kinderlijk gedrag van vrouwen. Ze vergoelijken Nora's

gedrag en ze richten de aandacht op het falen van de samenleving. Ze geloven dat vrouwen door een betere opvoeding beter tot hun recht zullen komen en dat mannen dan nog heel wat van hen zouden kunnen leren. Vrouwenemancipatie zal niet alleen een gunstige werking op het gezinsleven hebben, maar ook vermenselijking van de samenleving inhouden. Zelfstandiger vrouwen zullen zich net zo volwassen als mannen gedragen, terwijl hun gedrag in moreel opzicht hoogstaander zal zijn. Deze commentatoren verdiepen zich overigens niet in de positie van vrouwen buiten het gezin. Het gaat hen om grotere zelfstandigheid van vrouwen als huwelijkspartners en als moeders en om grotere betrokkenheid van mannen bij het gezinsleven.

Kort gezegd, de schrijvers geven een ideaalbeeld van verhoudingen binnen het gezin en ze plaatsen dit tegenover verhoudingen buiten het gezin. De deugden van het gezinsleven projecteren zij vooral op vrouwen, terwijl van mannen geëist wordt dat ze in hun gedragingen hun beroepsleven strikt scheiden van hun familielevens. Angst voor het verdwijnen van de geborgenheid in het gezin is bepalend voor de reacties op *Een Poppenhuis* en voor de houding die men aanneemt tegenover vrouwenemancipatie. Men bekritiseert de bestaande verhoudingen tussen mannen en vrouwen en men stemt in met gematigde eisen van de vrouwenbeweging. Behoud van het gezin is daarbij het belangrijkste motief. In dit opzicht is niet alleen de vrouwenbeweging een bedreiging, maar vormen ook mannen zoals Torvald een gevaar. Hun gedrag is niet in overeenstemming met de gezinsidealen van de meeste schrijvers. Door inbreuk te maken op de beslotenheid van het gezinsleven en door hun vrouwen als onmondige kinderen te behandelen, bevorderen echtgenoten zoals Torvald het vrijheidsstreven van vrouwen.

Waarschijnlijk bestaat er een verband tussen deze gedachtengang en vooral het belang dat men aan het gezin toekende en de hogere eisen die men in deze periode aan vrouwen als moeders en echtgenoten ging stellen. Zij mochten de opvoeding van kinderen niet langer overlaten aan vreemden en ondergeschikten en zij moesten gebruik maken van deskundigheid op het gebied van kinderverzorging en opvoeding (52). Vrouwen worden hierdoor des-

kundigen op het gebied van huishouding en opvoeding en in dit opzicht zelfstandiger in verhouding tot hun echtgenoten, terwijl de huiselijkheid en geborgenheid van het gezin er niet door wordt aangetast.

Noten

1. Shorter, E., *The Making of the Modern Family*. London 1976, 1e druk in de V.S. 1975. passim.
2. Zie bijv. Laslett, P., ed., *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press 1972; Rabb. T.K., Rotberg, R.I., eds., *The Family in History: Interdisciplinary Essays*. New York 1971; zie voor een kritiek op methoden van onderzoek naar socialisatie van kinderen: Danziger, K., *Socialization*. Penguin Education 1971, hoofdstuk 12, blz. 144 e.v.
3. Goudsblom, J., *Problemen bij de sociologische studie van romans*. Stencil 1971, blz. 7. In dit stuk, dat een eindverslag is van een werkgroep literatuursociologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, wordt deze benadering "mimetisch" genoemd. Goudsblom meent dat dit soort romananalyse bij uitstek geschikt is om inzichten te verkrijgen, die a) sociologisch van belang zijn, en die b) moeilijk aan de hand van ander materiaal te ontdekken zijn.
4. McFarlane, J., ed., *Henrik Ibsen. A Critical Anthology*. Harmondsworth, Middlesex 1970, blz. 85. Het citaat is ontleend aan een fragment van een toespraak die Ibsen in 1874 voor studenten in Oslo hield. Ibsen is wat betreft zijn behoefte aan intellectuele onafhankelijkheid te vergelijken met Max Weber, die een waardevrije sociologie bepleitte, en met Gustave Flaubert, volgens wie "de kunstenaar zich in zijn werk los diende te maken van alle niet-esthetische overwegingen van maatschappijvormende, vaderlandslievende, religieuze of gewoonweg emotionele aard", zie A. Mitzman, "Flaubert en Weber. Het post-heroïsch bewustzijn in Frankrijk en Duitsland", in: *De Gids*, 1977, nr. 1.
5. Uit een brief aan Olaf Skavlan, een Noorse vriend, geschreven in 1882 in Rome. Ibsen's opmerkingen verwijzen naar de opschudding die het toneelstuk *Spoken* in Noorwegen teweeg bracht. De brief is verschenen in: Morison, Mary, ed., *The Correspondence of Henrik Ibsen*. London 1905, blz. 354.
6. Uit dezelfde brief aan Olaf Skavlan, blz. 355.
7. Ibsen schrijft hierover aan zijn vriend, de schrijver

- Björnstjerne Björnson, die een van de andere ondertekenaars van het adres was. In dezelfde brief beschrijft Ibsen hoe een vooruitstrevende partij naar zijn ontwerp er uit zou zien. Er zou weinig aandacht aan theoretische politieke vraagstukken besteed mogen worden. Het gaat hem om praktische politiek, om hervormingen zoals de uitbreiding van het kiesrecht en de verbetering van de rechten van de vrouw. In: Morison, op.cit., blz. 378 e.v.
8. Uit dezelfde brief aan Björnson, Morison, op.cit., blz. 379.
 9. Uit een fragment van een toespraak die Ibsen in 1885 hield voor een demonstratie van arbeiders te Trondheim. In: McFarlane, op.cit., blz. 105.
 10. Uit een interview dat in Berlijn met Ibsen werd gehouden en dat op 13 augustus 1890 in de *Daily Chronicle* verscheen. In: McFarlane, op.cit., blz. 169.
 11. Uit een toespraak van Ibsen, in 1898 gehouden in Oslo, voor de Noorse Beweging voor Vrouwen Rechten. In: McFarlane, op.cit., blz. 169.
 12. Uit *Aantekeningen voor Een Poppenhuis* 19 oktober 1878. In: McFarlane, op.cit., blz. 90.
 13. Bij de analyse van *Een Poppenhuis* heb ik gebruik gemaakt van de eerste vertaling in het Nederlands, uit het Noors, Henrik Ibsen, *Nora*, vertaald door Henrica. Met een voorwoord van Dr. S.J. Warren, Amsterdam 1887.
In de tekst wordt verwezen naar de paginanummers van deze vertaling.
 14. Egan, M., *The Critical Heritage*. London, Boston 1972, blz. 8 e.v.
 15. McFarlane, J., op.cit., blz. 91.
 16. Zie ook Hall, J.N. van, *Het verzoenend slot van Ibsens Nora*. In: *De Gids* 1900, deel 4.
 17. Zie Meuleman, B.A., *Ibsen en Nederland*. Den Haag 1931; zie voor gegevens over het toneel Hunningher, B., *Een eeuw Nederlands toneel*. Amsterdam 1949, blz. 71 e.v.
 18. Zie bijv. *Nieuws van de Dag* 11 november 1889, over de 50ste opvoering van het toneelstuk.
 19. Bij het zoeken naar commentaren heb ik het documentatiemateriaal van het Toneelmuseum geraadpleegd en de Brinkman catalogus vanaf 1850. De bibliografie van Meuleman, zie noot 17, bleek de beste informatiebron. In een aantal gevallen was het mij onmogelijk om veel te weten te komen over de schrijvers van de commentaren en over de tijdschriften waarin deze zijn verschenen. Van gegevens die mij bekend zijn heb ik zoveel mogelijk melding gemaakt, in de tekst en in de noten.

Meuleman geeft wel een indruk van de mate van belangstelling die er hier voor Ibsen's werk bestond. Tussen 1873 en 1914 werden ongeveer 25 toneelstukken en gedichten in het Nederlands vertaald; werden drie boeken over hem geschreven en omstreeks 85 artikelen, variërend van 1 in het jaar 1878, tot 9 in het jaar 1894, waarna er ongeveer 5 per jaar verschenen; de meeste artikelen verschenen in *De Gids*, namelijk 12 in de periode tussen 1882 en 1915, en in *De Nederlandsche Spectator*, namelijk 10.

20. Hunningher, B., *Een eeuw Nederlands toneel*. Amsterdam 1949, blz. 25.
21. Gegevens hierover zijn te vinden in programma's van de voorstellingen in Het Toneelmuseum; Statistische Mededeelingen, uitgegeven door het Bureau van de Statistiek der Gemeente Amsterdam, No. 35. *Prijzen van levensmiddelen te Amsterdam*. Amsterdam 1911, blz. 6, 7.
22. Slothouwer, G., "Henrik Ibsen". In: *De Tijdspiegel* 1893.
23. Zie Posthumus-van der Goot, W.H., e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen, sun reprint, 1977, herziene druk met een in 1977 geschreven nawoord, 1e druk Leiden 1948, blz. 41 e.v.
24. Een voorbeeld hiervan beschrijft N. Brunt in *Het huis in de Gortstraat. Kind in Den Haag*. Querido, Amsterdam 1977. Haar vader moest haar grootvader op diens sterfbed beloven, dat hij altijd voor zijn zusters zou zorgen en haar tantes, die ongetrouwd bleven, maakten inderdaad gebruik van deze belofte. Blz. 84.
25. Posthumus-van der Goot, W.H., e.a., op.cit., blz. 63 e.v.
26. Alberdingk Thym, C., *Lucratieve betrekkingen voor vrouwen uit den beschaafden stand*. C.B. van Goor & Zn. Gouda, z.j., blz. 5 e.v. Met dank aan Kees Bruin, die me op dit boekje wees.
27. Zie Bakker-Nort, B., *Schets van de rechtspositie der gehuwde vrouw in Duitschland, Zwitserland, Engeland en Nederland*. 's-Gravenhage 1915, blz. 280; Rutgers-Hoitsema, M.W.H., *Wetsartikelen en Koninklijke Besluiten, waaruit blijkt dat de Vrouw reden heeft over achterstelling te klagen en op herziening of intrekking daarvan aan te dringen*. Vereeniging voor Vrouwen Kiesrecht 1913, blz. 3.
28. Een paar voorbeelden van jurisprudentie: in 1977 besliste de rechtbank dat de inkoop van een hoed niet tot de dagelijkse en gewone uitgaven werd gerekend; in 1913 besliste de rechtbank dat een vrouw haar bevoegdheid niet had overschreden door een kostuum van f165,- aan te schaffen. Bakker-Nort, op.cit., blz. 296.

29. Bakker-Nort, op.cit., blz. 299, 311; Rutgers-Hoitsema, op.cit., blz. 9.
30. Zie Niphuis-Nell, *De Gezinsfasen*. Siswo, Amsterdam 1974, blz. 36. Vrouwen uit het geboortecohort 1870-1874 waren gemiddeld 26,3 jaar oud bij de sluiting van hun eerste huwelijk en 28,3 jaar bij de geboorte van hun eerste kind, 37,5 jaar bij de geboorte van hun laatste kind. Als hun eerste kind uit huis ging waren ze gemiddeld 54,8 jaar en als hun laatste kind uit huis ging 64,1 jaar - als ze dan tenminste nog leefden.
31. Posthumus-van der Goot, W.H., op.cit., blz. 50 e.v. Men bepleitte bijvoorbeeld wel de ontwikkeling van het gemeedsleven en de fantasie van vrouwen, maar achtte onderricht in vakken als chemie en mechanica ongeschikt voor vrouwen.
32. Hall, J.N. van, "Dramatisch overzicht", in: *De Gids* 1903, blz. 329.
33. Bom, E. de, *Henrik Ibsen en zijn werk*. Amsterdam, Gent 1893, blz. 69. De Bom was een voorstander van het naturalisme en een bewonderaar van Ibsen. Zie De Vooys, C.G.N., Stuiveling, G., *Schets van de nederlandse letterkunde*. Groningen 1971.
34. Meerkerk, J.B., *Henrik Ibsen Eene Inleiding tot zijne Werken*. Groningen 1900, blz. 69 e.v.
35. Rössing, J.H., *Henrik Ibsen*. In: Pijzel, E.D., red., *Mannen van Beteekenis in onze dagen*. Haarlem 1887, blz. 204.
36. Bijvanck, W.G.C., *Poëzie en leven in de 19e eeuw. Studieën op het gebied der letterkunde*. Haarlem 1889, blz. 320 e.v.
37. Rössing, zie noot 35.
38. Bom, E. de, op.cit., blz. 68, 69.
39. Hall, J.N. van, op.cit., blz. 330.
40. Meerkerk, J.B., op.cit., blz. 70 e.v.
41. Rössing, J.H., op.cit., blz. 203.
42. C.H.E.R., "De Wilde Eend en Nora" in: *De Lantaarn* 1889, blz. 177.
43. Meerkerk, J.B., op.cit., blz. 70 e.v.
44. *Echtscheidingen in Nederland 1900-1974*. Centraal Bureau van de Statistiek. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1976, blz. 11, 22.
45. Romein-Verschuur, A., *Vrouwenspiegel. De Nederlandse romanschrijfster na 1880*. Nijmegen, sun reprint 1977, 1e druk Utrecht 1935, blz. 73.
46. Meerkerk, J.B., op.cit., blz. 70 e.v.
47. Dit is een citaat van Anna de Savornin Lohman uit een stukje, waarin verslag wordt gedaan van de resultaten

- van een enquête onder tien Nederlandse schrijvers, naar hun mening en beoordeling van Ibsen's werk en zijn invloed op de Europese letterkunde. De enquête werd gehouden ter ere van Ibsen's 70ste verjaardag en de resultaten verschenen oorspronkelijk in het Deense blad *Politiken*. Margaretha Meijboom maakte een Nederlandse vertaling voor *De Nederlandsche Spectator* in 1898.
48. Hall, J.N. van, op.cit., blz. 330.
 49. Ik heb geen aanwijzingen gevonden voor het geslacht van C.B.-W. Voor de interpretatie van het commentaar maakt het wel verschil of C.B.-W. een man of een vrouw is. Terwille van de leesbaarheid van de tekst, heb ik niet iedere keer beide mogelijkheden ingevuld.
 50. C.B.-W., "Na een opvoering van Ibsen's Nora", *Onze Eeuw* 1904, blz. 259.
 51. Zie ook Barbara Welter, *Dimity Convictions. The American Woman in the Nineteenth Century*. Ohio University Press, Athens 1976, hoofdstuk 2: The Cult of True Womanhood: 1800-1860, blz. 21.
 52. Zie Van den Bergh van Eysinga-Elias, Wichmann, C., *De vrouw in Nederland voor honderd jaar en thans*. Uitgegeven door de Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, in de serie Staatskunde, letteren, geschiedenis en hygiëne. Amsterdam 1913, blz. 77-78.